

SIMON MELINDA

Az 1488–1800 közötti magyar kiadói és nyomdászjelvények mottói

A kiadók és nyomdászok által használt jelvények művelődéstörténetünk fontos forrásaként szolgálnak: segítségükkel azonosíthatjuk egy-egy könyv készítőjét, a kiadvány megjelenésének időpontját vagy valamely művész tevékenységének helyét. A szignetek a nyomtatott könyvvel egyidőben tűnnek fel – kezdetben többnyire a példányok végén, a kolumnában találjuk őket, majd a címlap kialakulásával a jelvények is odakerülnek. A nyomdász nevét rejtő szójátékok vagy a klasszikus értékekre való utalás feloldása olykor érdekesítő nyomozást igényel a nyomdászattörténet vagy az ikonográfia kutatójától. A dúcok vándorlása, illetve az egyes ábrázolások átvétele, utánzása szintén izgalmas következtetések levonását teszi lehetővé.

Nemrég megjelent forrásközlő kiadványunkban¹ 131 olyan jelvényt* dolgoztunk fel, amelyeket Magyarország területén működő könyvkiadók vagy nyomdászok használtak a kezdetektől a 18. század végéig. Közülük jó néhány nem csupán képi elemeket, de jelmondatot is tartalmaz. Ezek irodalmi forrásaival két okból is érdemes foglalkozni: egyrészt a számon tartott adatok minél nagyobb precizitása miatt, másrészt azért, mert a kiadványokon feltüntetett mottók sokatmondóak lehetnek nyomdászaink műveltségére, világképére nézve is. Írásunkkal egyik dinasztiaalapító tipográfusunk, a 150 éve született Kner Izidor előtt tisztelgünk.

Szenci Kertész Ábrahám (Várad, 1660)

¹ V. Ecsedy Judit – Simon Melinda: *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800 = Hungarian printers' and publishers' devices 1488–1800*. Budapest: Balassi – OSZK, 2009.

* A képek élvezhetőbbé tétele érdekében a jelvények digitális javításon estek át és nem is eredeti méretükben szerepelnek. Ezért csupán illusztrációknak tekinthetők, nem minősülnek hiteles forrásközlésnek.

Első forrástípusként az antik szerzők művei jöhetnek szóba, ám ilyenből viszonylag keveset találunk a magyarországi jelvények között. Legkorábbi példánk a Szenci Kertész Ábrahám által 1660-ban a Váradi Biblia újtestamentumi részének címlapján használt nyomdászjegye. A református egyház nyomdájának vezetője az amszterdami Elzevier-műhely jelvényét utánozta és a jelmondatuk is azonos: *Ne extra oleas* (csak az olajfáig). Az idézet eredetijét Arisztophanész *Békák* című vígjátékának 946–947. sorában olvashatjuk:²

*Nehogy azonban, dühöd ragadván,
Túl vigyen pályád határin!*

A szöveg az ókori fogathajtó versenyek szabályaira utal: ezeken ugyanis tilos volt a pálya szélén ültetett olajfák vonalát átlépni, és aki mégis így tett, kizárták. A mottó jelentése ennek megfelelően: ne lépd át a korlátokat, ne hágd át a szabályokat. Miután a görög eredeti (kissé sántító) latin fordítását Erasmus közölte szólásgyűjteményében,³ az kétségtelenül széles körben ismertté lett a társadalom tanult rétegében. C. W. E. Miller egyik érdekes tanulmányában⁴ leírja, hogy a mondás annyira beivódott a művelt köztudatba, hogy még 1764-ben is ezzel a kifejezéssel jellemezték egy diák nem túlzott szorgalmát. Azonban Miller szerint nem feltétlenül Erasmusnak köszönhető, hogy egy ilyen utalás minden olvasó számára érthetőnek számított. Ha az Elzevier-ház által fennállásának hosszú évtizedei alatt kiadott könyvek sokaságát és ezek Európa-szerte elterjedtségét vesszük figyelembe, el kell fogadnunk azt is, hogy a könyvek címlapján szereplő jelvény mottója talán inkább innen vált ismerőssé. Szenci Kertész Ábrahám esetében mindenképpen ez utóbbit tarthatjuk valószínűnek.

Karancsi György (Debrecen, 1673)
Vincze György (Debrecen, 1703)

Vincze György (Debrecen, 1702–1703)

Hozzávetőleg egy évtizeddel később, 1673-ban tűnik fel a debreceni nyomda egyik kiadványán az az olajfát ábrázoló jelvény, amelyet a nyomdát ekkoriban vezető Karancsi György valószínűleg a hanauai Konrad Eyfrid 1627-ben használt nyomdászjegyeről másolt. Ugyanazt a dűcot használta később a városi nyomda vezetésében utóda, Vincze György is 1703-ban. A feliratszalagon szereplő jelmondat: *Pacem te poscimus omnes* (mind békéért könyörgünk hozzád). Ugyanez a mottója Vincze György egy másik jelvényének is, amelyen két galamb tart két olajágat. Az idézet forrása Publius Vergilius Maro *Aeneis*ének az a ré-

² Arisztophanész *vígjátékai*. Budapest : Magyar Helikon, 1968. 540. (Arany János fordítása)

³ Erasmus, Desiderius: *Adagia* (II. chiliar, II. centuria, 10. proverbium.)

⁴ Miller, Charles William Emil: *Ne Extra Oleas* = The American Journal of Philology 1914/4. 456–462.

sze (XI. könyv 360–364. sor), amelyben az öreg Drances Turnussal vitázik a tanácsban arról, hogy harcba szálljanak-e Aeneas hadával.⁵ A jelvény képi elemei (olajfa vagy olajág, galambok) is az irodalmi idézet tartalmát, a békevágyat erősítik meg:

*Quid miseros totiens in aperta pericula civis
proicis, o Latio caput horum et causa malorum?
Nulla salus bello, pacem te poscimus omnes,
Turne, simul pacis solum inviolabile pignus.*

Mért ragadod nyomorult népünk nyílt háborúságba,
Ó, Latium romlásának szerzője te, mindig?
Harcban nincs soha üdv: mind békét kötni könyörgünk,
Turnus, mondj le a békekötés biztos kezeséről.

Johann Joseph Engel (Pécs, 1777)

Újabb klasszikusból vett idézettel találkozunk a Pécsen tevékenykedő Johann Joseph Engel egyik 1777-es kiadványában. A kiadó nevére utaló angyal egy nyomópréss és egy széldőszekevény között áll, kezében virággal és könyvvel. A mottó: *Crescit eundo* (haladva növekszik) Titus Lucretius Carus *De rerum natura* VI. könyvének 336–341. sorából származik. A szerző itt a villám természetéről értekezik:⁶

*Denique quod longo venit impete, sumere debet
mobilitatem etiam atque etiam, quae crescit eundo
et validas auget viris et roborat ictum;
nam facit ut quae sint illius semina cumque
e regione locum quasi in unum cuncta ferantur,
omnia coniciens in eum volventia cursum.*

Végre, mi távolról indul neki, egyre sebesebb
Mozgást ölt, mi futás közben mindegyre növekszik,
Egyre erősebb lesz, s az ütése is egyre keményebb.
Mert ami így jár, annak a magvai környezetéből
Ugyszólván egy helyre vonódnak hirtelen össze,
S így mindnyáját egybesodorva ragadja magával.

⁵ Vergilius összes művei. Budapest : Magyar Helikon, 1967. 327. (Lakatos István fordítása)

⁶ Lucretius Carus, Titus: *A természetről*. Budapest: Kossuth, 1997. 191. (Tóth Béla fordítása)

Engel jelvényén semmi sem utal a természeti jelenségekre; a mottót teljesen átvitt értelemben, a nyomdászat fejlődésére vonatkoztatva használja. Annál inkább a hágai Antoine van Dole, akinek kicsivel korábbi, 1741-es jelvényén ugyanez a jelmondat egy hegyekből eredő és több forrásból táplálkozó patak ábrázolása alatt olvasható.

Az antikvitás klasszikusainál sokkal gyakrabban fedezhetünk fel bibliai idézeteket a kiadói és nyomdászjelvények jelmondataiban. Elsőként mindjárt egyik legkorábbi kiadónk, a Budán tevékenykedő Johannes Paep egyik fametszetes dúcán a *Gloria in excelsis Deo* (dicsőség a magasságban Istennek) feliratot.

Johannes Paep (Velence, 1498–1499)

A körből kinövő kettős kereszt jellegzetesen itáliai jelvénytípus, ez a konkrét ábrázolás pedig a ferrarai Laurentius de Rubeis egyik jelvényének utánezata (csak azon más egyháziatyák szerepelnek). A mottó a pásztorokhoz beszélő angyalt hirtelen körülvevő mennyei seregek énekéből származik:

Lk 2,14: *Gloria in altissimis Deo et in terra pax in hominibus bonae voluntatis.*

Dicsőség a magasságban Istennek és béke a földön a jóakarát embereinek.

Ez a szöveg a későbbiekben kissé módosulva az ünnepi szentmise állandó részévé vált, mint a szentháromságot dicsőítő nagy doxológia.⁷ A 9. században rögzült forma szerepel a jelvényen: *Gloria in excelsis Deo*.

Hoffhalter Rudolf (Debrecen, 1577–1579)
Csáktornyai János (Debrecen, 1591.)

Hoffhalter Rudolf (Debrecen, 1583–1588)
Lipsiai Rheda Pál (Debrecen, 1601–1603)

⁷ Viczián János szerk.: *Magyar Katolikus Lexikon*. Budapest : Szent István Társulat, 1996. II. köt. 615.

A 16. század egyik nevezetes magyarországi nyomdászcsaládjá szintén bibliai idézetet alkalmazott jelvényein. A zászlós bárányt (Agnus Dei) ábrázoló fametszetet ovális és szögletes alakban is használta Hoffhalter Rafael és fia, Rudolf, illetve a debreceni nyomdát vezető utódaik, Török Mihály, Csáktornyai János és Lipsiai Rheda Pál.⁸ Az Ézsaiás könyvéből vett mottó az egyetlen magyar nyelvű a tárgyalt négy évszázad folyamán, és egyúttal az egyetlen, amelyik megadja forrását is: *Mint a baran meg nemvl a nirv elot Ésa LIII*. A választott ábrázolás nem véletlen, hiszen ez egyben Debrecen város címere is; a hozzá tartozó idézet ehhez illeszkedik:

Iz 53,7: Megkínozták, s ő alázattal elviselte, nem nyitotta ki a száját. Mint a juh, amelyet leölni visznek, vagy amint a bárány elnémul nyírója előtt, ő sem nyitotta ki a száját.

Szenci Kertész Ábrahám (Várad, 1650–1658)
 Udvarhelyi Mihály (Szeben, 1668)
 Veresegyházi Szentyel Mihály (Kolozsvár, 1669–1671)
 Tótfalusi Kis Miklós (Kolozsvár, 1694–1701)
 Telegdi Pap Sámuel (Kolozsvár, 1722)
 Török János (Kolozsvár, 1794)

Szenci Kertész Ábrahám nem csupán az amszterdami Elzevier-műhely *Ne extra oleas* feliratú jelvényét utánozta, hanem az Elzevier-család leideni ágának híres nyomdászjegyét, a *Bölcset* is. Úgy tűnik, ezt a metszetet jobban kedvelte, hiszen összesen tizennégy kiadványán találkozhatunk vele. Szenci Kertész halála után a dúc Szebenbe, majd Kolozsvárra került, miközben több nyomdavezető is alkalmazta könyveiben.⁹ Ez az ábrázolás más magyar nyomdászok körében is népszerű volt: az említetten kívül három másik metszését is ismerjük.¹⁰ Használatával talán egyrészt vallásosságukat, másrészt a célul kitűzött minőséget akarták jelezni.

A *Non solus* (nem [vagyok] egyedül) jelmondat magyarázatára ugyan az antikvitásból származó síron túl is tartó barátság-szimbólum is kínálkozik, de konkrét előfordulását a Bibliából ismerjük. A négy evangélium közül csak Jánosnál találjuk meg, nála azonban két helyen is:

⁸ V. Ecsedy–Simon 30., 43., 46., 47., 48., 63. és 89.

⁹ V. Ecsedy Judit: *Az Elzevierek nyomdászjegye Magyarországon* = Magyar Könyvszemle 1989/2. 126–145.

¹⁰ Rosnyai János (Sárospatak, 1658–1669); Samuel Brewer örökösei (Lócse, 1700–1701); Töltési István (Komárom, 1718). V. Ecsedy–Simon 91., 74. és 125.

Jn 8,16: *Et si iudico ego, iudicium meum verum est, quia solus non sum, sed ego et, qui me misit, Pater.*

Vagy ha ítélek is, igazságos az ítéletem, mert nem vagyok egyedül, hanem én, és aki küldött, az Atya.

Jn 16,32: *Ecce venit hora et iam venit, ut dispergamini unusquisque in propria et me solum relinquantis; et non sum solus, quia Pater mecum est.*

Eljön az óra, s már itt is van, amikor szétszéledtek, ki-ki megy a maga útjára, s magamra hagytok. De én nem vagyok egyedül, mert az Atya velem van.

Samuel Brewer (Lócse, 1672)
Samuel Brewer örökösei (Lócse, 1700)

Másik 17. századi példánk a Samuel Brewer, illetve örökösei által használt *Dominus providebit* (az Úr gondot fog viselni) jelmondat. A Teremtés könyvéből vett idézet az Izsák kérdésére („Lám, itt a tűz és a fa, de hol a bárány az égőáldozathoz?”) Ábrahám által adott válasz:

Ter 22,8: *Isten majd gondoskodik bárányról az égőáldozathoz, fiam.*
Deus providebit sibi victimam holocausti, fili mi.

Anton Michael Oderlitzky (Pozsony, 1792)

Szintén az Ószövetséghez nyúlt Anton Michael Oderlitzky pozsonyi nyomdász a 18. században. Viharos tengeren hánykódó hajója fölött a *Non dormit qui custodit* (nem alszik, aki őrködik) jelmondatot olvashatjuk. A szöveg a zsoltáríró (és a nyomdász) mély hitére utal:

Zsolt 121,4: Lám, *nem alszik*, nem pihen, *aki őrséget áll* Izrael felett.
Ecce non dormitabit neque dormiet, qui custodit Israel.

Franz August Patzko (Pozsony, 1775)

Franz August Patzko (Pozsony, 1778)

Kortársa, a szintén Pozsonyban dolgozó Franz August Patzko is a Zsoltárok könyvéből vett idézettel díszítette jelvényeit: *Spes confisa deo nunquam confusa recedit* (az Istenbe vetett hit sohasem szégyenül meg). A mottó rövid formáját három nyomdászjegyén,¹¹ hosszabb verzióját két jelvényén alkalmazta.¹² Nyelvtanilag mindkettő kissé eltér a bibliai eredetitől:

Zsolt 22,6: *Hozzád kiáltottak és megmenekültek, benned bíztak és nem csalatkoztak.*

Ad te clamaverunt et salvi facti sunt, in te speraverunt et non sunt confusi.

A jelmondatok következő forrástípusa az emblémáskönyvekben kereshető. A 16–17. század folyamán ezek rendkívül népszerűek voltak nem csupán a művelt vagy annak tűnni vágyó közönség körében, hanem a kiadók és a nyomdászok között is, akik gyakran nem csupán jelmondatukat, de jelvényüket is ezekből kölcsönözték.

ifj. Heltai Gáspár (Kolozsvár, 1593)

ifj. Heltai Gáspár (Kolozsvár, 1598)

¹¹ V. Ecsedy–Simon 117. (1774–1789), 118. (1774) és 119. (1775)

¹² V. Ecsedy–Simon 120. (1778) és 122. (1789)

Ezt példázza ifj. Heltai Gáspár két jelvénytípusa, amelyek közül az egyik az *Ex pace ubertas* rövidebb, a másikon az *Ex bello pax, ex pace ubertas* (a háborút béke követi, a békéből pedig bőség származik) hosszabb mottó olvasható. Ez a szólás több emblémáskönyvben is szerepel, például Alciati vagy Rollerhagen gyűjteményeiben.¹³ Míg azonban ezekben a kép sisakban fészkelő méheket mutat, Mathias Holzwart hasonló jellegű munkájában¹⁴ már oltáron álló kardot látunk, amelyre kígyó tekeredik, a kard pedig olajágakat hajt és gyümölcsöket terem. Valószínűleg ezt vagy egy hasonló embléma illusztrációját használhatta fel az ifjabb Heltai.

Hieronymus Verdussen (Pottendorff, 1666–1668)

Szintén az emblémáskönyvekben kell keresnünk a Nádasy Ferenc pottendorffi nyomdáját vezető Hieronymus Verdussen által alkalmazott *Ingenio et virib[us]* (értelemmel és erővel) jelmondat forrását. Juan de Boria gyűjteményében¹⁵ például egy fából készült daru nehéz kőtömböt emel, fölötte az *Ingenium vires superat* (az értelem felülmúl minden erőt) mottóval. Az ábrázolás ugyan másik technikai vívmányt mutat – Verdussen nyomdászjegyén ugyanis egy fogasléces emelőt látunk –, de a mögötte rejlő gondolat azonos. Megjegyzendő, hogy az egyetlen olyan általunk ismert jelvény, amely szintén fogasléces emelőt ábrázol (Peter Apianus, Ingolstadt, 1532–1534) a csak kevésse eltérő *Industria superat vires* jelmondatot viseli.

Ilyen egyszerűbb szóösszetételeket azonban különösebb keresgélés nélkül, maguk is gyakran alkottak a kiadók és nyomdászok.

Anton Löwe (Pozsony, 1778–1783)

¹³ Alciatus, Andreas: *Emblematum liber*. Augustae Vindelicorum, per Heynricum Steynerum, 1531. – Röllrhagen, Gabriel: *Nucleus emblematum selectissimorum*. Arnheim, 1611. (Henkel, Arthur – Schöne, Albrecht: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*. Stuttgart–Weimar: Metzler, 1996. 1489–1490. hasáb.)

¹⁴ Holzwart, Mathias: *Emblematum tyrocinia sive picta poesis latinogermanica*. Zu Strassburg, bey Bernhard Jobin, 1581. (Henkel–Schöne 1499–1500. hasáb)

¹⁵ Boria, Juan de: *Empresas morales*. Praga, por Iorge Nigrim, 1581. (Henkel–Schöne 1415. hasáb)

A pozsonyi Anton Löwe által használt *Ingenio et labore* (értelemmel és munkával) jelmondat különböző formái ugyan több emblemaszkönyvben is elfordulnak – például Bartholomaeus Anulusnál¹⁶ *Ingenium et labor*, Nicholas Reusnernél¹⁷ *Ingenio, labore, usu* alakban – ám nem lehetünk benne biztosak, hogy ezek valamelyike szolgálhat ihletadó forrásként. Inkább humanista közhelyeknek, egyénileg megalkotott hitvallásoknak tekinthetjük őket.

Töltési István (Debrecen, 1685)
Margitai János (Debrecen, 1743)

Ezt valószínűsítjük a debreceni városi nyomdát vezető Töltési Istvánról is, akinek jelvényét a 18. században Margitai István is felhasználta nyomtatványain. Az *Et flore et fructu* (virággal és gyümölcselel) jelmondatot viselő, Pallasz Athénét ábrázoló nyomdászjegy az utrechti Johannes Janssonius van de Waesberghe jelvényének másolata. A mottó sem egyedi szerkezet, hiszen a párizsi Barbou szintén fát ábrázoló jelvényén például 1775-ben *Et fructu et foliis* (gyümölcselel és levelekkel) formát olvashatunk.

Id. Martin Hochmeister (Szeben, 1781–1790)

Szintén másolatot használt az idősebb Martin Hochmeister Szebenben a 18. században: ő a bécsi Johann Thomas Trattner egyik jelvényét utánozta. Ezzel együtt vette át annak jelmondatát is: *Altius labore et favore* (munkával és pártfogással magasabbra). A bé-

¹⁶ Anulus, Bartholomaeus: *Picta poesis. Ut pictura poesis erit.* Lugduni, apud Mathiam Bonhomme, 1552. (Henkel–Schöne 1672. hasáb)

¹⁷ Nicolai Reusneri *Aureolorum emblematum liber singularis.* Argentorati, apud Bern. Iobinum, 1591. (Henkel–Schöne 1737. hasáb)

csi nyomdász nyilván privilegizált helyzetére akart utalni a mottó második felével, de ez megállta a helyét Hochmeister esetében is, aki szintén rendelkezett az erdélyi Gubernium nyomdai privilégiumával. Rokon szóösszetételekkel gyakran találkozunk más kiadói és nyomdászjelvényeken, például az antwerpeni Plantin–Moretus cégnél a *Labore et constantia* (munkával és állhatatossággal), a rotterdami Arnold Leers esetében a *Labore et vigilantia* (munkával és éberséggel), a Douai-ban működő Balthazar Bellernél a *Studio et perseverantia* (igyekezettel és kitartással) alakkal.

Simon Peter Weber (Pozsony, 1783)

Ugyanezt a logikát követi a pozsonyi Simon Peter Weber is, aki azonban nem császári, hanem isteni védelem alá helyezi magát jelmondatával: *Deo et conatu* (Istennel és igyekezettel).

Láthatjuk, hogy a bemutatott esetek közül nem mindegyikben beszélhetünk saját jelmondat-választásról, hiszen a magyarországi szakemberek sokszor az utánzott nyomdászjeggyel együtt vették át annak mottóját is (mint Johannes Paep, Szenci Kertész Ábrahám, Karancsi György, Töltési István vagy id. Martin Hochmeister). Ezzel ellentétben a pozsonyi Anton Löwe példája, aki egy olyan rokokó kliséet használt, amelyet sokan mások is Európában (például a göttingeni Van den Hoeck özvegye 1776-ban, a bambergi Vincent Dederich 1780-ban vagy a helmstedti Johann Henrik Kühnlin 1781-ben). Ám míg azok többnyire csak iniciáléikat helyezték a kagyló üres mezejébe, egyedül Löwe esetében találunk ott jelmondatot.

A mottók között ugyan sok a szentírási idézet, de ez a forrástípus nem dominál egyértelműen. A bibliai szövegek közül több az ószövetségi, mint az újszövetségi, ami talán azal magyarázható, hogy nyomdászaink többsége protestáns vallású volt. Az antikvitás íróitól származó idézetek inkább csak az iskolai tanulmányokból szerzett műveltséget mutatják és nem túl gyakoriak. Ide sorolhatjuk a saját – jellemzően két szó összekapcsolásával alkotott – jelmondatokat is, amelyek a kiadók s nyomdászok latin tudásával könnyen megoldhatóak voltak.

Az emblémáskönyvek – bár nem annyira, mint Németalföldön – Magyarországon is elterjedtek és ismertek voltak. Sok európai nyomdász magát a jelvényábrázolást is ilyen könyvekből vette; a magyar jelvények közül viszont egyedül ifj. Heltai Gáspárnál láthatunk erre utaló nyomokat.

A tárgyalt évszázadok folyamán egyetlen magyar jelmondatot találunk (a két Hoffhalternél, először 1577-ben). Ez igen kevésnek mondható, hiszen például Itáliában a 16. század folyamán már bőven előfordulnak olasz nyelvű mottók.¹⁸

A korszakban Magyarországon használt kiadói és nyomdászjelvények viszonylag alacsony száma miatt nem vonhatunk le komoly statisztikai következtetéseket, ám az ábrázolások szépsége és a gondolati tartalom mélysége kétségbevonhatatlan. Érdekes lesz összevetni ezeket az eredményeket a 19. század kiadóinak mottóhasználatával.

LUCIEN HERVÉ: BARCELONA (1953)

¹⁸ Zappella, Giuseppina: *Le marche dei tipografi e degli editori italiani del Cinquecento: repertorio di figure, simboli e soggetti e dei relativi motti*. Milano: Editrice bibliografica, 1986. I. 419–458.